

nieuwe en creatieve vormen van jodendom, inclusief – voor het eerst – seculiere vormen. Aan de orde komen o.a. de impact van Verlichting en emancipatie op het jodendom als religie, cultuur en volksgemeenschap; de sterk uiteenlopende traditionalistische en modernistische reacties op deze uitdagingen (ultra-orthodoxie, moderne orthodoxie, Conservative Judaism, Reform Judaism, Reconstructionism, secularisering); de gevolgen van de diverse vormen van jodenvervolging; het Zionisme; het post-Zionisme; de verschillende gezichten van het moderne jodendom in Amerika, Engeland, Frankrijk, Rusland, en Israël; de problematiek van de joodse identiteit(en); het fundamentalisme; ontwikkelingen in de liturgie; het probleem van gezaghebbende teksten; openbaring en verbond (en andere theologische issues in het moderne joodse debat); het probleem van het kwaad (en andere wijsgerig-ethische themata); halachische issues; gender issues (stukken geschreven door feministische vrouwelijke geleerden) en seksualiteit; de relaties met christenen en moslims, *et multa alia*. Elk hoofdstuk wordt besloten met een bibliografie en bevat indices. Al betreur ik het dat de opkomst en bloei van de *Wissenschaft des Judentums* (bij uitstek een exponent van moderniteit in het negentiende-eeuwse jodendom) niet of nauwelijks aan de orde komt, ken ik toch geen beter werk ter oriëntatie in de complexe problematiek waar het moderne jodendom de afgelopen twee eeuwen mee heeft geworsteld en nog worstelt dan deze bijzonder boeiende bundel. Hoewel studenten jodendom de doelgroep van deze bundel zijn, kunnen ook gevorderde judaïsten er veel uit leren. Warm aanbevolen.

P.W. van der Horst

A.A. Orlov, *The Enoch-Metatron Tradition* (Texts and Studies in Ancient Judaism, 107), Tübingen, Mohr Siebeck, 2005; xii + 383 pp., € 99, ISBN 3161485440.

Dit boek is van belang voor wie wil weten hoe speculaties over de vergoddelijking van in oorsprong aardse mensen in het vroege nabijbelse jodendom zich ontwikkelden – een thema dat voor zowel judaïsten als nieuwtestamentici inderdaad van groot belang is. Het raakt wat betreft de judaïstiek aan het gevoelige thema van de grenzen van het monotheïsme en wat betreft de nieuwtestamentische wetenschap aan de factoren die de vroege ontwikkelingen in de christologie mede bepaald hebben. De hoofdthese van dit boek is dat voor deze ontwikkelingen *2 Henoch* (het Slavische Henochboek) een tussenschakel is tussen *1 Henoch* (het Ethiopische Henochboek) en *3 Henoch* (het Hebreeuwse Henochboek). Dat klinkt als het intrappen van een open deur maar dat is het niet. Het gaat hierom: de gestalte van Henoch, in Gen. 5 slechts summier maar wel intrigerend aangeduid, neemt in het vroegste nabijbelse werk over hem (*1 Henoch*) al veel grotere proporties aan dan in de bijbel (ziener, openbaarder van hemelse kennis, eschatologisch rechter e.d.). In het laatste werk (*3 Henoch*) zijn die proporties enorm toegenomen, want dan is Henoch inmiddels geïdentificeerd met de allerhoogste engel, genaamd Metatron, en wordt hem ten slotte door God een eigen troon gegeven, met de bijbehorende regalia als een kroon en koninklijk gewaad, alsmede een nieuwe naam, nl. ‘de kleine Jahweh’! Begonnen als mens is Henoch hier ten slotte geëindigd als een tweede god naast Jahweh. ‘God heeft hem uitermate verhoogd en de naam boven alle naam geschonken.’ Dit citaat uit Fil. 2 geeft al aan wat hier op het spel staat. Concreter gezegd: *3 Henoch* wordt gewoonlijk vaag

gedateerd in de periode van de vierde tot zevende eeuw n.C. en zou dus onmogelijk gedachten in het vroegste christendom mede kunnen hebben beïnvloed. Orlov probeert nu aan te tonen dat *2 Henoch* (dat alleen in een Oudslavische vertaling is overgeleverd) oorspronkelijk een Hebreeuws geschrift uit de eerste eeuw n.C. is (een mening die velen delen) en vooral dat *close reading* van de tekst laat zien dat in vergelijking met de voorstellingen over Henoch in de vroege bronnen (i.c. *1 Henoch*) er een evidente ontwikkeling te constateren is waarin Henoch al verregaand de trekken heeft gekregen die hij ook in *3 Henoch* heeft. De identificatie met de hoogste engel Metatron en de appellatie 'de kleine Jahweh' komen weliswaar expliciet in *2 Henoch* nog niet voor maar zijn impliciet wel degelijk al aanwezig. Als dat zo is, kunnen die voorstellingen worden gebruikt om het proces van deïficatie van Jezus in het vroege christendom beter te verklaren en begrijpen. Ik denk dat Orlov gelijk heeft. Het boek bestaat uit een uiterst gedetailleerde en zorgvuldige analyse van de terminologie die in alle desbetreffende documenten wordt gebruikt om functies en titels van Henoch c.q. Metatron aan te duiden. Het is een indrukwekkende en geslaagde poging om de continuïteit in die ontwikkeling aan te tonen en zo aannemelijk te maken dat de 'late' voorstellingen over de angelificatie en zelfs vergoddelijking van Henoch al in de eerste eeuw in bepaalde joodse kringen gangbaar waren. Daarmee lag dus voor het vroege christendom een reservoir aan voorstellingen klaar waaruit men kon putten om de betekenis van Jezus duidelijk te maken. Waardevol zijn ook de hoofdstukken waarin Orlov laat zien dat Henoch in concurrentie trad met o.a. Adam en Mozes, over wie soortgelijke voorstellingen circuleerden (zie mijn studie in *NTT* 36 [1982], 97-112); men denke hier ook aan de manier waarop Mattëüs impliciet Jezus Mozes laat overtreffen. Ook hier weer zeer gedetailleerde vergelijkingen van tradities en motieven die een breed terrein bestrijken en een fascinerend inzicht geven in 'onorthodox' joods gedachtegoed uit het begin van onze jaartelling. Kortom: een aanbevelenswaardig boek, dat alleen wel in minder pagina's geschreven had kunnen worden.

P.W. van der Horst

J. Tromp, *The Life of Adam and Eve in Greek: A Critical Edition* (Pseudepigrapha Veteris Testamenti Graece, 6), Leiden, Brill, 2005; viii + 206 pp., € 69, ISBN 9004143173.

J. Dochhorn, *Die Apokalypse des Mose: Text, Übersetzung, Kommentar* (Texts and Studies in Ancient Judaism, 106), Tübingen, Mohr Siebeck, 2005; xiv + 658 pp., € 119, ISBN 3161482557.

Het gebeurt zelden dat van een antieke tekst waarvan nog geen kritische editie bestond vrijwel gelijktijdig, en onafhankelijk van elkaar, twee kritische edities verschijnen. Ook al doen hun verschillende titels dat niet vermoeden, dat is precies wat beide boeken beogen. *Apokalyps van Mozes* is de vroeger vaak gehanteerde benaming voor het geschrift dat tegenwoordig meestal als het Griekse *Leven van Adam en Eva* wordt aangeduid, een verhalende tekst waarin Adam en Eva op hun sterfbed terugblikken op hun leven. Ik zal eerst kort beide boeken apart bespreken om ze daarna met elkaar te vergelijken. Tromp, bekend van zijn fraaie editie van de *Assumptio Mosis*, levert ook hier weer uitstekend werk. In de 110 pagina's tellende inleiding schetst T. de handschriftensituatie, beschrijft de manuscripten, reconstrueert